

Szemantika, percepció és szociális közeg

Szemináriumi dolgozat a Nyelvfilozófia kurzushoz

A dolgozatot készítette: Kutrovátz Gábor

1998-99 tanév, második félév

Az újkori empirista hagyományra támaszkodó nyelv-felfogásokkal szemben a század második felére kialakult az analitikus (nyelv-) filozófián belül egy olyan nézet-csoport, amely a nyelvet szociális intézményként tekinti. Az ilyen nézeteknek jellegzetességük, hogy elfogadják Wittgensteinnek a privát nyelv ellen felhozott érveit¹, és tiltakoznak a *jelentés* centrális szemantikai fogalmának mentális, intraszubjektív felfogása ellen. Ebben a dolgozatban, ha nem is kísérünk meg egy átfogó képet nyújtani a fent jelzett nézetek sokaságáról, egy többé-kevésbé egységes gondolatmenetet követő áttekintést kívánunk adni a 'nyelv szociális felfogásainak' területéről, különös tekintettel a következő kérdésre: mennyiben függetleníthető a nyelv szociális felfogása a percepcióra vonatkozó elméletektől, azaz mennyire választható el a szemantika az ismeretelmélettől?

Úgy tűnik, vizsgálatunk szempontjából Quine volt az első, aki az analitikus filozófiai hagyományon belül igazán komolyan foglalkozott a nyelv szociális természetével, és így ő vizsgálta meg elsőként a tézis következményeit a jelentés és a kommunikáció szempontjából.² Kiindulásul azt a képzeletbeli szituációt választja, amikor két, különböző nyelvet beszélő és különböző világképpel rendelkező személy kommunikációra szánja el magát. Nem rendelkeznek semmiféle fordítási segédanyaggal (szótár, nyelvkönyv, stb.), vagyis a 'radikális fordítás' kényszere alatt kell kommunikációs tevékenységet véghezvinniük: meg kell alkotniuk a saját használatra szánt szótárukat és nyelvtankönyvüket úgy, hogy rendelkezésükre csupán a másik személy reakcióinak megfigyelése áll.

Quine szerint a fordítási segédanyagnak két feltételnek kell eleget tennie. Az első feltétel a megfigyelési mondatokra vonatkozik: azokra a mondatokra, amelyeket a másik személy helyesel vagy helytelenít bizonyos megfigyelési szituációkban. A második feltétel a jóhiszeműség elve: a másik személy által elfogadott mondatokat nem szabad olyan mondatokra lefordítani, melyeket a nyelvünket használók abszurdnak tartanának, illetve a másik személy által helytelenített mondatokat nem szabad a mi nyelvünkön triviálisan igaznak tűnő mondatokra fordítani. Quine kimutatja, hogy ezeket a feltételeket számos fordítási metódus kielégítheti, vagyis amennyiben ezek a helyes

fordítás feltételei, úgy két nyelv között több helyes fordítás is elképzelhető: a fordítás meghatározatlan.

Amennyiben a fordítást a két személy mentális tartalmainak megfeleltetéseként képzeljük el, úgy a fenti konklúzió az egyértelmű megfeleltetés lehetetlenségét állítja. Képzeljük el egy pillanatra, hogy most két, azonos nyelvet beszélő személy áll egymással szemben, és kommunikációt kívánnak létesíteni. Tétélezzük fel továbbá, hogy (a tapasztalat szerint) ez a kommunikáció sikeres. Ekkor a fenti eredménnyel szemben két alternatív tételt állíthatunk: (1) az azonos nyelvet beszélők mentális tartalmi (a szükséges mértékben) egyértelműen megfeleltethetők egymásnak, aminek pont az az oka, hogy a kommunikáló partnerek azonos nyelvet beszélnek, vagyis a szociális nyelv meghatározza a mentális nyelvet; illetve (2) a fordítás nem mentális tartalmak megfeleltetésében áll, ugyanis a nyelv elsődlegesen nem mentális, hanem szociális természetű. Ahelyett, hogy a két lehetőség közül most választanánk, tekintsünk a problémára más szemszögből is.

Jobban megvizsgálva a kérdést úgy tűnik, hogy Quine konklúziója két premisszán nyugszik. Az első premissza, a Duhem-Quine tézis, vagyis a fizikai elméletek tapasztalat általi aluldetermináltságának tézise, általánosan elfogadott a filozófusok körében. A második premissza a jelentés fogalmával kell, hogy kapcsolatban álljon ahhoz, hogy a kívánt meghatározatlansági tézist implikálja. Erre a szerepre azonban több jelölt is adódhat, amelyek közül Quine kettőt említ: egy Peirce-féle verifikacionista jelentéselméletet, illetve egy ontológiai gyökerű fizikalizmust (vagyis fizikai állapotok vannak, ám jelentések nincsenek). Nem említi még azt a lehetőséget, amely a mi szempontunkból a legkedvezőbbben hangoznék: azt, hogy a jelentések emberi produktumok, vagyis bizonyos mértékig konvenció eredményei. Haladjunk most tovább a problematika történetében.

Davidson, válaszul a Quine-féle 'radikális fordítás' elméletére, megalkotta a 'radikális interpretáció'-felfogást.³ Ez az elmélet összevethető Quine nézeteivel, ha úgy fogjuk fel, mint egy arra vonatkozó elméletet, hogy milyen feltételeknek kell két nyelv korrelációjának eleget tennie ahhoz, hogy fordítás lehessen. Ekkor így tűnik, hogy Davidson két lényeges ponton tér el Quine elképzelésétől.

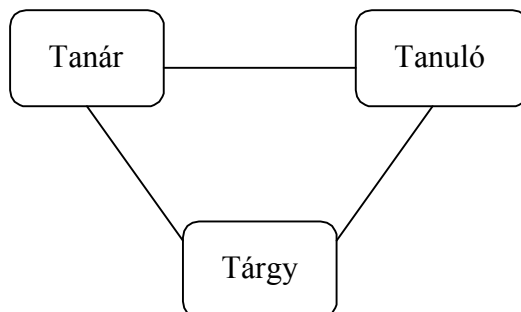
Az első eltérés abban áll, hogy Davidson elmélete nem a grammatikából, hanem a Tarski-féle igazság-elméletből⁴ indul ki. Ez arra utal, hogy Davidson szerint a nyelvi

rendszerzés nem annyira a szintaxishoz, mint inkább a szemantikához kapcsolódik, hiszen arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy összetett nyelvi kifejezés szemantikai jellemzői hogyan függenek a részkifejezések szemantikai jellemzőitől. Pontosabban, annak ismeretében, hogy egy személy mely mondatokat helyesel és melyeket helytelenít (vagyis, igaznak illetve hamisnak tart), megkíséreljük ezeket a mondatokat részekre (szavakra) osztani, és ezekhez a részekhez referenciát, extenziót találni úgy, hogy a helyeselt mondatok többsége igaz, a helytelenítetteké hamis legyen. Ez egyébként a Tarski-féle szemantika bizonyos értelemben vett megfordítása, ugyanis Tarski a részekből kiindulva, azok feltételezett ismeretével építette fel elméletét, míg Davidson a mondatok szemantikai jellemzőiből kiindulva halad a részek jellemzőinek meghatározása felé.

A másik eltérés az, hogy Quine két fordításra vonatkozó feltételét Davidson egyetlen feltétellel helyettesíti, amelyet ő maximaként fejez ki. Az 'maximális egyetértés elve' szerint a két nyelvet oly módon kell megkísérelnünk korrelációba hozni, hogy azok a mondatok, melyeket a másik személy helyesel, olyan mondatokkal korreláljanak, amelyeket mi helyeslünk, illetve azon mondatok, amelyeket helytelenítünk, a másik által helytelenített mondatokkal álljanak korrelációban. Ezzel a feltétellel Davidson el kívánja kerülni azokat a problémákat, amelyekkel Quine-nak kell szembenéznie az észlelési mondatokra vonatkozó feltétele kapcsán, nevezetesen az észlelés, percepció problémáit. Vizsgáljuk most meg ezeket a problémákat egy kicsit közelebbről.

Tekintsük a következő, Føllesdaltól származó képzeletbeli szituációt.⁵ Két, egymás nyelvét nem beszélő személy áll egy erdőben, ahol az egyik tudja a másiktól, hogy ezidáig a 'Gavagai' szót mindig abban az esetben használta, amikor emberünk azt mondta volna, hogy 'nyúl'. Ekkor emberünk meglát egy nyulat, és rámutatva azt mondja, hogy 'Gavagai', mire a másik tiltakozni kezd. Ám ekkor emberünk észreveszi, hogy a másik személy és a nyúl között egy fa áll, és rögtön megnyugszik, észrevétlenül feltéve, hogy a másik éppúgy nem képes keresztülmenni a fák törzsén, mint ő. Føllesdal szerint ez a példa arra nyújt bizonyosságot, hogy a 'maximális egyetértés elvét' ki kell egészíteni a következő kitételrel: maximális egyetértésre ott kell törekedni, ahol az egyetértést egyáltalán lehetségesnek ítéljük meg. A percepció fogalma nem számúzhető a fordításra, interpretációra vonatkozó elméletekből.

Davidson a későbbi írásaiban módosította korábbi elképzeléseit.⁶ A nyelvtanulást Davidson a 'háromszögelés' módszere alapján képzei el: a háromszög csúcsait képezik a tanár, a tanuló és a tárgy:

Vagyis a tanulás folyamatában a tárgy fizikai percepciója éppen olyan fontos szerepet játszik, mint a tárgy nevének vagy a tárgyra vonatkozó egyéb fogalomnak a fonetikus elsajátítása, ahol a tárgy nemcsak a tanulóval áll perceptuális kapcsolatban, hanem a tanuló meg van győződve róla, hogy a tanárral is. Egyébként ezt a nézetet Quine is osztja, és gyakran hangsúlyozza a tárgy és a tanár jelenlétének szerepét a nyelvtanulásban. Arra vonatkozóan, hogy az emberi tényező mennyire fontos a tanulásban, így ír: „Nincs más igazolási eljárás a nyelvi jelentések összevetésére, mint az emberek diszpozícióinak vizsgálata, amint szociálisan észlelhető stimulusokra adnak nyilvános választ.”⁷ A nyelv tehát szociális intézmény, aminek azonban korlátokat szab a fizikai valóság.

Ez a módosítás azonban nem érinti Quine meghatározatlansági téziséét, sőt talán erősebbé teszi azt. Feltételezéseket kell tennünk arra vonatkozólag, hogy egy adott személy milyen tárgyakat érzékel, és ezek a feltételezések sokkal meghatározatlanabbak, mint az általa fogadott stimulusokra vonatkozó feltevéseink. Ugyanakkor gyengébb is ez a meghatározatlanság, hiszen az így felfogott kommunikációban nagy szerepet játszanak bizonyos emberi, szociális tevékenységek, gyakorlatok és szokások, amelyek részt vesznek a nyelvi kifejezések jelentéseinek és referenciáinak meghatározásában. Márpedig ezeket a tényezőket legalább annyira figyelembe kell vennünk a jelentéseméletben, mint a helyeslés vagy helytelenítés aktusait.

Úgy tűnik, ez utóbbi észrevétellel áll összhangban az a jelenség, amelyet Putnam 'nyelvi munkamegosztásnak' nevez.⁸ A nyelvi közösséget Putnam kollektív

közegként látja, ahol a nyelvi munka megosztása a nem-nyelvi munka megosztásából fakad, és annak mintájára alakul. A közösség rendelkezik olyan szavakkal, melyeknek alkalmazási kritériumait csak a közösség egy kis része ismeri behatóan, és ez lehetővé teszi, hogy a közösség szókészlete kellően gazdag és differenciált legyen. Putnam erről arra a következtetésre jut, hogy mivel az 'átlagos' nyelvhasználó (vagyis nem a szakértői csoportba tartozó beszélő) nem határozhatja meg a kérdéses terminus referenciáját, így pszichológiai állapotai sem relevánsak a referencia szempontjából, vagyis ha van a terminusnak jelentése (ami meghatározza, Frege gondolatát elfogadva, a referenciát), akkor ez a jelentés nem lehet az 'elmében', nem lehet szubjektív semmilyen értelemben.

Ez a gondolatmenet arra vezet, hogy fel kell tételeznünk, a szavak extenziója szociális kontextusban kerül meghatározásra, hiszen a jelentésük mögött is egy szociális közösség egésze áll. Ezen kívül Putnam feltételez egy ún. sztereotípust, vagyis a terminushoz kapcsolt konvencionális képzetet, amit a 'tipikus' beszélő kompetenciája határoz meg. Így mind a szociálisan meghatározott extenzió, mind a tipikus beszélő sztereotípusa olyan tényezők, amelyek megszorító funkcióval bírnak a fordításra és az interpretációra nézve. A radikális fordítás/interpretáció elméletének képviselője ezáltal még több nehézséggel találja magát szemben, amikor egy 'radikális' nyelvi aktust kell véghezvinnie. (Arról nem is beszélünk most, hogy Putnam nem fogadja el Davidson igazság-szemantikára épülő jelentéseméletét, mert szerinte az igazság fogalma legfeljebb ha az extenzionális mondatkonnektívumok jelentését határozhatja meg, semmiképpen sem a nyelv összes szavának jelentését.)

Úgy látjuk tehát, hogy az analitikus nyelvfilozófiát talán leginkább meghatározó személyek közül többen is arra a konklúzióra jutottak, amelyet Quine szavaival illusztrálhatunk: „A nyelv egy szociális művészet [art]. Elsajátításakor teljes mértékben interszjektíve hozzáférhető jelzésekre kell támaszkodnunk, melyek elárulják, mikor mit kell mondanunk.”⁹ Ez a szociális intézmény azonban nagymértékben függ attól, hogy mit tekintünk valóságnak (ahogy Putnam mondja, „Legyünk realisták!”¹⁰), amiben viszont az észleleteink, percepcióink tagadhatatlanul nagy szerepet játszanak. A mai nyelvfilozófia, úgy tűnik, jórészt elszakadt újkori empirista gyökereitől, de az ismeretelmélet szerepe ennek ellenére is megmaradt. De az az elmélet, ami ezen szimbiózist magyarázni tudná, talán még nem áll rendelkezésre, és lehet, hogy majdan

egy olyan furcsa nevet kell viselnie, mint 'szociális ismeretelmélet'. Persze egy filozófus semmin sem lepődhet meg.

Hivatkozások:

-
- ¹ L. Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz, 1992.
 - ² W.V.O. Quine: *Word and Object*. Cambridge, M.I.T. Press, 1960.
 - ³ D. Davidson: "Radical interpretation". In: *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford, Clarendon, 1984.
 - ⁴ A. Tarski: "Az igazság fogalma a formalizált nyelvekben". In: *Bizonyítás és igazság*. Budapest, Gondolat, 1990.
 - ⁵ D. Føllesdal: "Indeterminacy and Mental States". In: R. Barrett & R. Gibson (eds.): *Perspectives on Quine*. Oxford, Blackwell, 1990.
 - ⁶ D. Davidson: "Rational animals". In: *Actions and Events*. Oxford, Blackwell, 1985.
 - ⁷ W.V.O. Quine: *Word and Object*. ix. oldal.
 - ⁸ H. Putnam: "The meaning of 'Meaning'". In: R.M. Harnish (ed.): *Basic Topics in the Philosophy of Language*. NY-London, Harvester Wheatsheaf, 1994.
 - ⁹ W.V.O. Quine: *Word and Object*. ix. oldal.
 - ¹⁰ H. Putnam, id. mű.